

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA YAPILAN İLK MUSEVİ GÖÇLERİNİN BEŞYÜZÜNCÜ YILDÖNÜMÜ¹

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

XV. yüzyılın ilk döneminde, Bohemya, Avusturya ve Polonya'daki Musevi'ler, sistemli biçimde zulme tabi tutuluyorlardı; ancak, Portekiz ve İspanya'daki kimi Musevi'lerin ölümle tehdit edilerek Hıristiyan olmaya zorlanmaları² ve 1492 yılında bu ülkelerden kovulmaları, onların toplu olarak göçlerine yol açıyordu³. İspanya'yı Müslüman'lardan geri alan Katolik kırıllar, İspanya yarımadasındaki Kuzey Afrika'lı Müslüman'lara büyük bir darbe indirmekle kalmıyor; aynı zamanda, kendi Musevi uyruklarını da ortadan kaldırmaya niyetleniyorlardı.

Musevi'ler, 1412 yılından beri giysilerinde aşağılayıcı işaretler taşımaya zorlanıyor; 1480 yılında Enkizisyon, onlara zulüm yapmaya başlıyor ve sonuçta 300.000'e yaklaşık Musevi'nin mallarına el koyarak onları ülkeden çıkarıyordu. Yurtlarından kovulan Musevi'lerin kimileri Fas'a kaçıyor; ama birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'na sığınarak coşkuyla karşılanıyordu. Dahası, Padişah Bayezit II (1481-1512), onları kurtarmak için kendi özel gemisini gönderiyordu⁴. Padişah, Musevi'lere karşı iyi niyet gösteriyor; onları, İmparatorluğa göç ederek her yere yerleşmeye üsteliyor ve İmparatorluk'taki tüm Musevi'lere iyi işlem yapılması yolunda bir İrade yayınlıyordu. İspanya'daki zulümden kurtulmak için görünüşte Katolik Hıristiyan dinine geçen ve Maranos olarak anılan bu Musevi'ler, Osmanlı İmparatorluğu'na sığındıktan kısa bir süre sonra kendi dinlerine dönüyorlardı⁵.

¹ 1992 yılı, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğu'na yapmaya başladıkları ilk göçün beş-yüzüncü yıldönümüdür; bu kısa yazı, bu yıldönümünü anmak için yazılmıştır.

² Bernard Lewis: 'Islam and the West' (İslâm ve Batı), E. Ingram'ın yayınladığı *National and International politics in the Middle East* (Orta Doğu'da ulusal ve uluslar-arası politika) adlı yapıttan, Londra, 1986, s. 20.

³ M. Franco: *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Musevi'lerin tarihine ilişkin bir deneme), Paris, 1897, s. 35 vd.

⁴ Eric Feigl: *A myth of terror* (Bir terör efsanesi), Salzburg, 1986, s. 36-7.

⁵ Franco, s. 39; Lewis, s. 20.

Musevi tarihinde bir dönüm noktası oluşturan bu Musevi göçünün Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi pek geniş olmuştur. İspanya'dan gelen göçmenlerin birçoğuna, İstanbul'da, Haliç Boyunca uzanan kimi yerlere, iyi koşullara göre yerleşmeleri için izin veriliyordu. Uzun yıllardan beri İspanya, Musevi'lerin en gelişmiş ve en ileri bir merkezi olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Musevi'ler, yetenek, bilgi ve mahdut servetlerini de birlikte getirmişlerdi. Onların kimileri, Osmanlı yönetiminin hizmetine giriyor, ama kendi dinlerini koruyorlardı. Bernard Lewis'e bakılacak olursa, ülkeye yeni gelen bu Musevi göçmenler, 'Türkiye'nin Avrupalılaşması' akımını başlatıyor⁶; henüz 1493-4 yılları arasında, İstanbul'da kendi matbaalarını kuruyor; Türkçe ve Arapça yapıtlar basmamak koşulu-na sadık kalarak, çeşitli kitaplar yayınlamaya başlıyorlardı⁷.

Elijah Capsali'nin *Seder Eliyahu Zuta* adlı yapıtının iyi bilinen bir pasajına göre, İstanbul'daki saray çevrelerinde, verimli uyrukları İspanya'dan çıkararak onların Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmalarını sağlamakla düşman bir ülkeyi daha da güçlendiren İspanya kiralının çılgın olması gerektiğine inanılıyordu⁸. Mark A. Epstein, bu demecin, çoğu kez yanlışlıkla Bayezit'e atfedilmekle birlikte, o sırada Osmanlı başkentinde egemen olan görüşleri belki de aynen yansıttığına inanır⁹.

Bu dönemde, Müslüman'lar, Musevi'leri, Hıristiyan devletlere karşı sempaticileri olduğundan kuşkuландıkları Hıristiyan'lara yeğ tutuyorlardı¹⁰. Ernest Jackh'a göre:

'Orta Çağ'larda, Hıristiyan İspanya ve İtalya'nın Musevi göçmenlerine barınak veren kâfir (!) Türk'ten başka kim olmuştur? Osmanlı Sultanları, Selim ve Süleyman, XVI. yüzyıl başlarında, onları, İstanbul ve Selânik'e davet etmiştir'¹¹.

⁶ Lewis, s. 20-21.

⁷ Turhan Feyzioğlu: 'Atatürk yolu, akılcı, bilimci, gerçekçi yol', *Atatürk Yolu*, İstanbul, 1981, s. 14.

⁸ Elijah Capsali: *Seder Eliyahu Zuta*, c. 1, Kudüs, 1975, s. 240.

⁹ Mark A. Epstein: 'The leadership of Ottoman Jews in the 15th and 16th centuries' (XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Musevi'lerinin liderliği), Benjamin Braude ve Bernard Lewis'in yayınladıkları *Christians and Jews in the Ottoman Empire - the functioning of a plural society* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar ve Musevi'ler - çok uluslu bir toplumun fonksiyonları), c.I, *The Central Lands* (Orta Ülkeler), New York, 1982, s. 105.

¹⁰ H.H. Graetz; *History of the Jews* (Musevi'lerin tarihi), c. IV, Londra, 1891-2, s. 390 ve 415 vd.

¹¹ Ernest Jackh: *The Rising Crescent* (Doğmakta olan Hilâl), New York, 1944, s. 37.

Bu arada, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğu'nda iyi karşılandıkları haberi, ivediyle Musevi dünyasına yayılıyor; Macaristan, Doğu Avrupa, Kıbrıs ve Asya'nın kimi yerlerinden göçler başlıyor; İmparatorluğa ulaşan göçmenler, İstanbul, Selânik, Edirne, Bursa, Amasya, Tokat ve öteki yerlere yerleştiriliyordu. Çok geçmeden İstanbul, tüm Avrupa'nın en büyük Musevi toplumunun merkezi, Selânik ise bir Musevi kenti biçimine geliyordu¹².

Osmanlı hudut devleti genişlerken, kimi Anadolu Beyliklerinde; Balkanlar'daki Bizans ve İslâm ülkelerinde zaten Musevi toplumları bulunuyordu. XII. yüzyılda, Bizans yönetimindeki Musevi toplumlarına hahambasilar önderlik ediyor; onlar, hem başkentte, hem de daha küçük kentlerdeki yetkililerce, Musevi toplumlarının önderleri olarak tanınıyorlardı¹³. Osmanlı'lar da Musevi uyruklarına karşı aynı siyaseti izliyor; ama Bizanslı'ların yaptığı gibi onlara köle veya serseri işlemi yapmıyorlardı. Örneğin, Murat II, onların belirli bir biçimde giyinmelerinde direnmiyor; diledikleri gibi yaşamalarına izin veriyordu¹⁴.

İstanbul'un entelektüel (aydın) ve ekonomik sahalardaki fırsatlarının tılsımına kapılan Balkanlar'daki yabancı uyruklu Musevi'ler, Osmanlı başkentine göç ederek, orada bulunan Rabbanit ve Karayit Musevi toplumlarına ve son zamanlarda Bursa'dan gelenlere katılıyorlardı¹⁵. Osmanlı Musevi'lerinin gönenci ve özgürlüğü, Hıristiyan Avrupa'dan göç eden ve Edirne'deki Musevi toplumuna önderlik eden Kıdemli Hahambaşı Isaac Tsarfati'yi, Avrupa'dan son gelen iki Musevi göçmenin üstelemesi üzerine, Avrupa'daki dindaşlarına bir mektup yazarak onlara durumu anlatmaya ve Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeleri için teşvikte bulunmaya sevk ediyordu.

Mektupta, yalnız Osmanlı ülkelerindeki hoş koşullardan söz etmekle kalınmıyor, aynı zamanda, Filistin ve Kutsal Yerleri görmeyi veya orada gömülmeyi dileyenler için oralara nasıl kolaylıkla seyahat edilebileceği belirtiliyordu. Bu mektubun 1430'larda gönderilmiş olduğuna inanılır; ancak, Musevi tarihi üzerinde çalışan kimi araştırmacılar, bu konuda ayrı ta-

¹² Graetz IV, s. 430 ve 433-4; Franco, s. 40-41.

¹³ Steven B. Bowman: *The Jews in Byzantium, 1261-1453* (Bizans'taki Musevi'ler, 1261-1453), Ohio Devlet Üniversitesine sunulan doktora tezi, 1974, s. 413.

¹⁴ Sir Hamilton Gibb ve Harold Bowen: *Islamic Society and the West...* (İslâm Toplum ve Batı...) c. I, kısım 2, Londra, 1950, ve 1957, s. 217.

¹⁵ Halil İnalçık: 'Bursa', *Encyclopaedia of Islam* (İslâm Ansiklopedisi), c. I, s. 1334.

rihler verirler; örneğin, İstanbul'un 1453'de Türklerce fethinden veya 1492'de İspanya Musevi'lerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmalarından sonra¹⁶. Halil İnalçık, bu mektubun, 1454 dolaylarında 'Isaac Tافرati' tarafından gönderildiğini öne sürer¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Musevi'lerin durumu, Hıristiyan'lık dünyasındaki Musevi'lerin durumundan o denli daha iyiydi ki, XV. yüzyılda birçok Musevi'ler, Padişahın ülkelerine akın etmeye başlıyorlardı¹⁸. Ancak, Musevi tarihinin kimi modern yazarları, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğuna göçlerinin bu biçimde yapıldığını kabullenmiyor. Örneğin, Joseph C. Hacker, Osmanlı Musevi'lerinin tarihlerinin ilk dönemi hakkında pek az araştırma yapıldığını ve Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgilenen araştırmacı ve tarihçilerin, bu dönemi parlak olarak kabullendiklerini öne sürerek¹⁹ bu görüşlere karşı çıkar; Osmanlı Musevi'lerinin bir Kıdemli Hahambaşı'nın önderliği altında olduklarını kabullenmez; Musevi'lerin Bizans kentlerinden zorla alınarak İstanbul'a taşındıklarını; İstanbul'daki Musevi'lerin, başkentin işgali günlerinde ezgi çektiklerini ve onların kimilerinin köle olarak satıldığını iddia eder.

Yine Hacker'e bakılacak olursa, Bizans Musevi'lerinin Osmanlı işgali sırasında çekmiş oldukları ezgi ve işgali izleyen dönemde Osmanlıların uygulamış oldukları sürgün ve zorla yerleştirme politikası yüzünden, 1453 ile 1470 yılları arasında, Bizans Musevi'leri arasında Osmanlı'lara karşıcal duygular egemendi. Hacker'in iddia ettiğine göre, Fatih Sultan Mehmet II

¹⁶ Ayr. bkz. Shlomo Rozanes: *Divre Yemei Yisrael be Togarmah* (Türkiye'deki Musevi'lerin tarihi); 2. baskı, Tel Aviv, 1930-45, c.I, s. 16 not 29; Graetz IV, s. 293 vd.; Gibb ve Bowen, I, kısım 2, s. 225.

¹⁷ Halil İnalçık: 'The re-building of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror' (İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet'çe yeniden onarımı), *Cultura Turcica*, IV, No. 1-2, Ankara 1967, s. 10.

¹⁸ Bkz. Franco, s.34; Abraham Galantè: *Turcs et Juifs* (Türk'ler ve Musevi'ler), İstanbul, 1932, s. 24: Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan iki Alman hahambaşının XV. yüzyıl başlarında kendi yurttaşlarına gönderdikleri ve İmparatorluğun güzellikleriyle yararlarını öven mektup hakkında bilgi verir.

¹⁹ Joseph C. Hacker: 'Ottoman policy towards the Jews and Jewish attitudes towards the Ottomans during the 15th century' (XV. yüzyılda Osmanlıların Musevi'lere karşı uyguladıkları siyaset ve Musevi'lerin Osmanlı'lara karşı tutumları), bkz. Braude ve Lewis, I, s. 117; ayr. bkz. Rozanes I, s. 21-5 ve 30-4; S. Baron: *The Jewish Community* (Musevi Toplumu), c.I, Philadelphia, 1942, s. 195-9 ve 350-51; H.Z.Hirschberger: 'The Oriental Jewish Community' (Doğu'daki Musevi Toplumu), *Religion in the Middle East* (Orta Doğu'da Din), editörü A.J. Arberry, Cambridge, 1969, c. I, s. 146-57.

(1451-81)'nin yönetimi altındaki Musevi'lerin durumlarını anlatan Elijah Capsali, zorla yapılan yerleşimlerden ve İstanbul düştükten sonra, oradaki Musevi'lerin başlarına gelenlerden hiç söz etmemiştir. Capsali, Osmanlı'lardan çok memnundu ve Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasına oldukça sevinmişti. Capsali'nin görüşünce, Bizans'ın yıkılışı ve Osmanlı'ların yükselişi, Tanrı'nın, Musevi'lere iyi işlem yapanlardan yana müdahalesiydi²⁰.

Son olarak Hacker, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Musevi'lerin, öteki gayri-Müslim (zimmiler) gibi dini özerkliğe sahip olduklarını kabullenir. Diğer kimi modern tarihçiler, örneğin Mark A. Epstein ve Benjamin Braude de, Osmanlı Musevi'lerinin ilk dönemine ilişkin 'resmi' görüşlere karşı çıkar, ama Osmanlı'ların, aralarında Musevi'ler de olmak üzere, kendi azınlık uyruklarına, özellikle İmparatorluğun yükseliş döneminde, tolerans göstererek onlara hakkaniyet ilkelerine göre işlem yaptıklarını kabullenirler²¹.

İstanbul'un Türk'lerce fethi sırasında Hıristiyan'larla Musevi'lerin ezgi çekip çekmedikleri - (esasen o günlerde egemen olan savaş koşulları yüzünden, Müslüman'lar da dahil olmak üzere, herkes ezgi çekmişti) - ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıkların *millet* olarak örgütlenmiş olup olmadıkları bir yana; bu azınlık toplumların Türk İmparatorluğu'nda kondukları ve onların birçoklarının XIX. ve XX. yüzyıllarda ulusal devletler biçimine geldikleri bir gerçektir.

Şunu da anımsamakta yarar vardır: Musevi'ler, 1492 yılında İspanya ve Portekiz'den hudut dışı edilirken, dünyadaki Hıristiyan devletlerden hiçbiri onlara kapılarını açmamıştır. Bu Musevi'ler, tek teselliyi, Osmanlı Türkleri'nin İmparatorluğu'nda bulmuşlardır. Türk'ler, onlara insan işlemi yapmış; köken, dil veya dinleri dolayısıyla onları zulme tabi tutmamıştır. Birçok Musevi'ler, Türk'lerin bu yüce gönüllülüğünü unutmamıştır; şöyle ki, *Alliance Israélite Universelle* adlı Musevi örgütünün bölge komitesi, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmalarının dört-yüzüncü yıldönümü dolayısıyla, 1892 yılı Nisan ayında, Padişah Abdülhamit II'ye gönderdiği bir yazıda, Türk ülkelerindeki Musevi'lerin görmüş oldukları

²⁰ Capsali I, s. 81-3; ayr. bkz. Hacker (Braude ve Lewis I), s. 21.

²¹ Epstein (Braude ve Lewis I), s. 179; Benjamin Braude: 'Foundation myths of the Millet system' (Millet Sistemi'nin kuruluş efsaneleri), (Braude ve Lewis I), s. 14; cf. Graetz IV, s. 421-2; Franco, s. 44.

himayeden ötürü Padişaha içten minnettarlığını belirtiyor²², bir Musevi şair ise, İstanbul'da yayınlanan *El Tempo* adlı Musevi gazetesinde Türkçe yayınladığı bir şiirde, Türk'lerin Musevi göçmenlere göstermiş oldukları misafirsevenliği dile getiriyordu²³.

²² Paul Dumont: 'Jewish communities in Turkey during the last decades of the 19th century in the light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle' (Alliance Israélite Universelle'in Arşivlerinin ışığı altında, XIX. yüzyılın son döneminde Türkiye'deki Musevi toplulukları), (Braude ve Lewis I), s. 225 vd.

²³ Çetin Yetkin: 'Osmanlı'dan günümüze azınlıklar', *Hürriyet*, 1.9.1987.